

І. В. ЯРЕМОВА

Інна Вікторівна Яремова, аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка

МОМЕНТ ВИНИКНЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА ЦІННІ ПАПЕРИ

Згідно зі ст. 194 Цивільного кодексу України¹ (*далі – ЦК України*) цінним папером є документ установленої форми з відповідними реквізитами, що посвідчує грошове або інше майнове право, визначає взаємовідносини емітента цінного папера (особи, яка видала цінний папір) і особи, яка має права на цінний папір, та передбачає виконання зобов'язань за таким цінним папером, а також можливість передачі прав на цінний папір та прав за цінним папером іншим особам.

Аналогічна дефініція міститься й у ч. 1 ст. 3 Закону України «Про цінні папери та фондовий ринок»² (*далі – Закон про цінні папери*).

ЦК України не визначає момент виникнення права власності на цінний папір та момент переходу прав на нього. Натомість ЦК України обмежується нормою ч. 1 ст. 197, згідно з якою до особи, яка набула право на цінний папір, одночасно переходять у сукупності всі права, які ним посвідчуються (права за цінним папером).

Стаття 4 Закону про цінні папери врегульовує перехід прав на цінні папери та прав за цінними паперами. Зокрема, до особи, яка набула право на цінний папір, одночасно переходять у сукупності всі права, які ним посвідчуються (права за цінним папером), крім випадків, установлених законом або правочином. Обмеження прав на цінні папери або прав за цінними паперами може бути встановлено тільки у випадках і в порядку, передбачених законом.

Права на цінний папір та права за цінним папером на пред'явника, що існує в документарній формі у паперовому вигляді, переходять шляхом вручення такого цінного папера іншій особі.

Права на іменний цінний папір та права за іменним цінним папером переходять до іншої особи у порядку, встановленому законодавством про депозитарну систему України.

Право власності на ордерний цінний папір переходить іншій особі шляхом вчинення на ордерному цінному папері передавального напису (індосаменту). Індосамент може бути бланковим – без зазначення особи, стосовно якої повинні бути виконані зобов'язання, або ордерним – із зазначенням такої особи.

Особливості переходу прав на цінні папери та прав за цінними паперами встановлюються Національною комісією з цінних паперів і фондового ринку та *правочином* (курсив наш – І. Я.).

Відповідно до ст. 5 Закону України «Про Національну депозитарну систему та особливості електронного обігу цінних паперів в Україні»³ (*Закон втратить чинність 11 квітня 2014 року*) іменні цінні папери, випущені в документарній формі (якщо умовами емісії спеціально не зазначено, що вони не підлягають передачі), передаються у порядку, встановленому для відступлення права вимоги (цесії). У разі відчуження знерухомлених іменних цінних паперів право власності переходить до нового власника з моменту зарахування їх на рахунок власника у зберігача. Права на участь в управлінні, одержання доходу тощо, які впливають з іменних цінних паперів, можуть бути реалізовані з моменту внесення змін до реєстру власників іменних цінних паперів.

Право власності на цінні папери на пред'явника, випущені в документарній формі, переходить до нового власника з моменту передачі (поставки) цінних паперів. У разі відчуження знерухомлених цінних паперів на пред'явника право власності на цінні папери переходить до нового власника з моменту зарахування їх на рахунок власника у зберігача.

Право власності на цінні папери, випущені в бездокументарній формі, переходить до нового власника з моменту зарахування цінних паперів на рахунок власника у зберігача.

Підтвердженням права власності на цінні папери є сертифікат, а в разі знерухомлення цінних паперів чи їх емісії в бездокументарній формі – виписка з рахунку у цінних паперах, яку зберігач зобов'язаний надавати власнику цінних паперів.

Таким чином, можна зробити висновок, що до моменту вчинення запису право власності не може виникнути або перейти.

На нашу думку, дане твердження буде обґрунтованим лише стосовно осіб, які набули право власності на встановлених законом підставах. Тобто, публічна достовірність запису в реєстрі має значення лише щодо законних правоволодільців, а також добросовісних набувачів прав.

Разом з тим особа, яка незаконно позбавлена акцій у результаті неправомірного списання їх з рахунку, вправі звернутися до суду з вимогою про визнання права на акції, незважаючи на те, що на рахунку даної особи акції у вигляді запису відсутні.

Досліджуючи питання щодо відступлення прав на цінний папір, необхідно визнати, що дане відступлення може супроводжуватися укладенням різного виду договорів.

Так, відповідно до ч. 3 ст. 15 Закону України «Про акціонерні товариства»⁴ збільшення статутного капіталу акціонерного товариства із залученням додаткових внесків здійснюється шляхом розміщення додаткових акцій.

Рішення про проведення додаткового розміщення є документом, що посвідчує права акціонерів.

Зазвичай при розміщенні додаткових акцій товариство та акціонер укладають договір купівлі-продажу акцій, який повинен передбачати кількість акцій, їх вартість, порядок та строк оплати, відповідальність тощо.

З моменту внесення запису до реєстру право одночасно переходить та виникає. Відповідно, підписання договору купівлі-продажу акцій не означає переходу прав. Лише здійснення запису є свідченням переходу права до набувача та одночасно виникнення права у набувача.

Спеціальне законодавство містить ряд положень, якими визначаються особливості переходу прав на цінні папери та переходу прав за цінними паперами. Зокрема, відповідно до п. 12 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про депозитарну систему України»⁵ переказ цінних паперів (прав на цінні папери та (або) прав за цінними паперами) – рух певної кількості цінних паперів (прав на цінні папери та (або) прав за цінними паперами), що відображає у професійного учасника депозитарної системи або Національного банку України переведення цінних паперів (прав на цінні папери та (або) прав за цінними паперами) відповідного випуску з одного рахунка в цінних паперах на інший рахунок у цінних паперах, при якому обсяг депозитарного активу за цим випуском не змінюється, або проведення операцій, пов'язаних із встановленням та зняттям обмежень прав на цінні папери та (або) прав за цінними паперами.

Доволі цікавим вбачається формулювання п. 18 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про депозитарну систему України», відповідно до якого розрахунки за принципом «поставка цінних паперів проти оплати» визначаються як такий механізм розрахунків за правочинами щодо цінних паперів, під час якого переказ цінних паперів та (або) переказ прав на цінні папери та прав за цінними паперами відбувається відразу після відповідного переказу коштів.

На нашу думку, **запис у реєстрі не є підставою для виникнення права на цінний папір, а лише підтверджує перехід даного права.** Підставою виникнення права, як правило, є правочини. Крім того, акції можуть переходити в порядку спадкування, в порядку правонаступництва, в порядку звернення стягнення на майно боржника. У випадку виникнення спору щодо цінних паперів суд вправі встановити належного правоволодільца акцій та визнати право власності на акції за останнім. У цьому випадку запис в реєстрі буде вчинений на підставі судового рішення, яке лише підтвердить законність виникнення прав на акції.

Право власності на акції може бути визнано судом, однак, як свідчить судова практика, лише у тому випадку, коли воно вже виникло раніше на підставі запису в реєстрі, а в наступному правоволоділець був позбавлений акцій у результаті незаконного запису в реєстрі.

Якщо особа є покупцем акцій, уклала договір і навіть оплатила акції, право власності на акції у неї може виникнути лише після вчинення запису в реєстрі, оскільки законодавство не містить вказівки на те, що у випадку ухилення продавця від направлення держателю реєстру передавального напису суд може визнати право на акції за покупцем і на підставі цього рішення внести відповідний запис.

Закон про ринок цінних паперів не дає відповіді щодо правової природи договору відступлення майнових прав за цінним папером (цесії), оперуючи словосполученнями «обіг цінних паперів», «розміщення цінних паперів», «правочини з цінними паперами».

Г. Ф. Шершеневич вказував на те, що продавати та купувати можна тільки речі, оскільки закони вказують лише на матеріальні предмети, а не на права⁶.

Наділення цінних паперів речовими ознаками мало на меті захист прав власника. При цьому рядом дослідників презюмується, що володілець майнових прав – це не власник, і його майно (майнові права) може бути захищено менш ефективно.

Є. О. Суханов зазначав, що сфера застосування договору купівлі-продажу розширена за рахунок того, що правила про нього повинні субсидіарно застосовуватися до купівлі-продажу майнових прав та результатів інтелектуальної діяльності. До продажу цінних паперів і валютних цінностей положення про купівлю-продаж застосовуються, якщо законом не встановлені спеціальні правила їх продажу⁷.

Частина 1 ст. 334 ЦК України регламентує момент набуття права власності за договором – право власності у набувача майна за договором виникає з моменту передання майна, якщо інше не встановлено договором або законом.

Відповідно до ч. 2 ст. 334 ЦК України переданням майна вважається вручення його набувачеві або перевізникові, організації зв'язку тощо для відправлення, пересилання набувачеві майна, відчуженого без зобов'язання доставки. До передання майна прирівнюється вручення коносаменту або іншого товарно-розпорядчого документа на майно.

Отже, ані момент виникнення майнових прав, ані момент їх переходу ЦК України не регламентований, що дозволяє використовувати аналогію закону (аналогія з правовим регулюванням речових прав). На нашу думку, **доцільно визначити момент виникнення майнових прав та момент їх переходу безпосередньо в законі.**

До речі, у ст. 334 ЦК України прямо вказано на те, що до передачі речі прирівнюється передача коносаменту або іншого товарно-розпорядчого документа на майно.

Звертає на себе увагу формулювання «прирівнюється», оскільки якщо коносамент визначається річчю, то виникає питання щодо доцільності такого формулювання. На нашу думку, це пов'язано з правовою при-

родою коносаменту як документа, що підтверджує укладення договору перевезення вантажу. Право на річ (вантаж) вважається таким, що перейшло з моменту передачі договору (коносаменту), який, власне, річчю не є. У зв'язку з цим передання на практиці договору, що посвідчує майнові права, також за загальним правилом повинне посвідчувати виникнення та перехід майнових прав у порядку цесії одночасно з підписанням договору відступлення.

Одна з основних відмінностей цесії та купівлі-продажу полягає в тому, що відповідно до ст. 518 ЦК України боржник має право висувати проти вимоги нового кредитора у зобов'язанні заперечення, які він мав проти первісного кредитора на момент одержання письмового повідомлення про заміну кредитора. Таким чином, недійсність відступленого зобов'язання має своїм наслідком недійсність власне цесії, в той час як недійсність зобов'язання, на виконання якого виданий цінний папір, не має своїм наслідком недійсність цінного паперу.

Крім того, невиконання акціонером зобов'язання перед товариством з оплати акції, відступленої в порядку цесії, має своїм наслідком можливість пред'явлення заперечень до нового кредитора, пов'язаних з оплатою акції.

На нашу думку, неповна оплата акцій має настільки серйозні наслідки для товариства та решти акціонерів, що звільнити нового кредитора від обов'язку з їх сплати було б несправедливо. Доречно було б заборонити продаж неоплачених акцій, розміщених товариством.

Також вважаємо за необхідне звернути увагу на відмінності між цесією та індосаментом.

Зокрема, Г. Ф. Шершеневич звертає увагу, що по-перше, за умови передачі прав за цивільно-правовими зобов'язаннями (цесією), особа, якій право передане, є лише правонаступником особи, яка відповідне право передає. Можна зробити висновок, що обсяг прав наступника визначається обсягом прав попередника. Відповідно правонаступнику можуть бути пред'явлені всі заперечення, які міг пред'явити боржник первісному кредитору. Навпаки, при індосаменті новий власник є самостійним кредитором, а тому щодо нього неприпустимими є заперечення, які могли б мати місце стосовно його попередника. По-друге, відповідно до умов цесії особа, яка передає право, відповідає перед особою, якій право передається, лише за дійсність переданого права, але не за його здійсненність. На противагу цьому на кожного з набувачів векселя, що передав його іншій особі за написом, покладається відповідальність за здійсненність права за переданим векселем⁸.

На думку Є. Важинського, повний індосамент щодо будь-яких інших паперів, крім ордерних, може здійснювати лише ефект цесії. Фактично при цьому він повинен розцінюватися як звичайний передавальний напис, який може розглядатися як форма здійснення цесії поряд з можливістю оформлення передачі за допомогою окремого правочину. Як вважає автор, до такого «псевдоіндосаменту» повинні застосовуватися норми ст. 513 ЦК України⁹.

Особливості обігу майнових прав, що посвідчуються цінними паперами, передбачені ст. 198 ЦК України, згідно з якою особа, яка розмістила (видала) ордерний цінний папір, та індосанти за ним відповідають перед його законним володільцем солідарно, якщо інше не встановлено законом. У разі задоволення вимоги законного володільця ордерного цінного папера про виконання посвідченого цим документом зобов'язання однією або кількома особами з числа тих, хто зобов'язався за цінним папером, вони набувають право зворотної вимоги (регресу) щодо інших осіб, які зобов'язалися за цінним папером.

Відмова від виконання зобов'язання, посвідченого цінним папером, з посиланням на відсутність підстави зобов'язання або на його недійсність не допускається.

Володільць незаконно виготовленого або підробленого цінного папера має право пред'явити особі, яка передала йому такий документ, вимоги про належне виконання зобов'язання, посвідченого цим папером, та про відшкодування збитків.

На нашу думку, немає підстав відносити цінні папери до речей. Необхідно звернути увагу на те, що у разі продажу речі як об'єкта матеріального світу не може йтися про солідарну відповідальність попереднього власника.

Володільць цінного папера, який визначив його підробку, має право звернутися до особи, яка передала йому папір, з вимогою про належне виконання зобов'язання, що посвідчується цінним папером, і про відшкодування збитків. Необхідно зазначити, що у разі підробки речі як об'єкта матеріального світу не йдеться про виконання зобов'язання, що посвідчується данною річчю, попереднім власником.

На практиці виникають проблеми, пов'язані з фіксацією переходу прав на цінні папери, спричинені ухиленням продавця від здійснення дій, пов'язаних з відступленням прав, а саме: з направленням держателю реєстра передавального напису. Необхідно зазначити, що зобов'язати особу передати акції не вбачається можливим через відсутність у них документарної форми. Крім того, суди відмовляють у визнанні за покупцем права власності на акції, посилаючись на те, що перехід права фіксується в реєстрі, а не здійснюється на підставі судового рішення.

Необхідно зазначити, що у випадку втрати особою прав акціонера не за власною волею вона не може вважатися такою, що втратила право власності на акції, оскільки відповідне право виникає на встановлених законом підставах.

Як було зазначено вище, закон про цінні папери не розмежовує момент виникнення прав на цінні папери та момент переходу прав.

Разом із тим у схожій правовій ситуації, коли йдеться про перехід прав на нерухоме майно, законодавець визнав за можливе вважати рішення судів, що набрали законної сили, підставою для такого переходу.

Відповідно до ст. 2 Закону про цінні папери обіг цінних паперів – укладення правочинів, що мають наслідком перехід прав власності на цінні папери. Таким чином, саме правочини спричинюють перехід права.

У випадку, якщо запис в реєстрі був вчинений не на підставі законного розпорядження володільця акцій (наприклад, підробленого розпорядження) або інших документів, встановлених законодавством, перехід права на акції не можна вважати таким, що відбувся. У цьому випадку матиме місце незаконний володільець акцій, включаючи добросовісного набувача, який придбав акції на підставі недійсного правочину.

М. М. Агарков, звертаючи увагу на публічну достовірність та добросовісність придбання цінних паперів, вказував, що зобов'язана особа не може протиставити вимогам добросовісного набувача паперу заперечення, які не випливають з його змісту, за винятком тих, що ґрунтуються на безпосередніх відносинах між ними. Публічна достовірність паперу має значення лише щодо добросовісного набувача. Особа, до якої звернено вимогу за цінним папером, не може захищатися проти держателя запереченнями, що ґрунтуються на її особистому ставленні до попереднього держателя, якщо лише перехід паперу до держателя не відбувся внаслідок злочинної домовленості.

Доволі дискусійним є питання про можливість визначення дійсною домовленості щодо передачі права на документ без передавального напису. На нашу думку, відповідна домовленість є дійсною, право власності на папір переходить до набувача. Але, якщо відчужувач не вчинив передавального напису, трансферт не може бути проведений. Набувач повинен у такому випадку пред'явити до відчужувача позов про здійснення відповідного напису. Напис, зроблений судом на підставі рішення за таким позовом, замінює передавальний напис.

Набувач перетворюється на власника ще до вчинення трансферта. Набувач іменного цінного паперу набуває разом з правом на папір право вимагати від зобов'язаної особи здійснення переведення за книгами. Право, передбачене в папері, він набуває за умови, що трансферт буде виконаний.

У випадку трансферта, здійсненого за заявою відчужувача, постає питання щодо моменту переходу права власності на набувача.

Можна визнати, що право власності переходить від відчужувача до набувача з моменту досягнення згоди між ними і що трансферт за книгами зобов'язаної особи є необхідним лише для здійснення прав за папером стосовно останнього. У цьому випадку набувач, разом з відчужуваним правом власності на папір, набуває вимогу до відчужувача щодо здійснення трансферу.

На противагу означеному підходу, існує й інший, відповідно до якого трансферт є актом, необхідним не лише для легітимації набувача щодо зобов'язаної особи, а й для переходу права власності на папір. Домовленість між відчужувачем та набувачем дає останньому лише право вимагати від першого повідомлення зобов'язаної особи щодо вчинення трансферту.

Якщо визнати, що право власності переходить з моменту досягнення згоди, то відсутні підстави заборонити набувачеві, який перетворився на власника, передати папір наступному набувачеві до вчинення трансферту. У такому випадку довелось б також визнати, що наступні набувачі мають право вимагати від первісного відчужувача повідомлення зобов'язаної особи про трансферт. «Проміжкові» набувачі не можуть зробити цієї заяви, оскільки вони не зазначені у книзі зобов'язаної особи.

Перше рішення йде всупереч практичній меті інституту передачі паперу шляхом трансферту, який здійснюється за заявою відчужувача. Трансферт за заявою відчужувача є цінним, насамперед, завдяки тому, що кожна передача права власності на папір фіксується у книзі зобов'язаної особи. Але для досягнення результату необхідно, щоб моментом переходу права власності визначався не момент досягнення згоди між відчужувачем та набувачем, а момент вчинення трансферту за книгою зобов'язаної особи¹⁰.

Вирішуючи питання щодо моменту переходу прав на акції, вбачається доцільним звернути увагу на наступне.

Право на цінні папери переходить лише на підставах, встановлених законодавством. Якщо право на цінні папери перейшло без встановлених законом підстав до добросовісного набувача, право на цінні папери може вважатися таким, що перейшло до останнього лише у випадку неможливості поновлення у правах особи, яка втратила цінні папери не за власною волею.

¹ Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року // Відомості Верховної Ради України від 03.10.2003. – 2003. – № 40, стаття 356.

² Закон України «Про цінні папери та фондовий ринок» від 23 лютого 2006 року // Відомості Верховної Ради України від 04.08.2006. – 2006. – № 31, стор. 1126, стаття 268.

³ Закон України «Про Національну депозитарну систему та особливості електронного обігу цінних паперів в Україні» від 10 грудня 1997 року. Відомості Верховної Ради України від 13.04.1998. – 1998. – № 15, стаття 67.

⁴ Закон України «Про акціонерні товариства» від 17 вересня 2008 року // Відомості Верховної Ради України від 19.12.2008. – 2008. – № 50 /50-51/, стор. 2432, стаття 384.

⁵ Закон України «Про депозитарну систему України» від 06 липня 2012 року // Відомості Верховної Ради України від 27.09.2013. – 2013. – № 39, стор. 2074, стаття 517.

⁶ Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права: в 2 т. Т. II. – М., 1915. – С. 96.

⁷ Гражданское право: учебник. Т. II. Полутом I / Под ред. Е. А. Суханова. – М., 2004. – С. 205.

⁸ Шершеневич Г. Ф. Курс торгового права. Т. III: Вексельное право. Морское право. – М., 2003. – С. 85.

⁹ *Важинський Є.* Передання прав з цінних паперів та перехід права власності на папери. [Електроний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2627>, вільний.

¹⁰ *Агарков М. М.* Учение о ценных бумагах. – М., 2007. – С. 296.

Резюме

Яремova I. B. Момент виникнення права власності на цінні папери.

У статті досліджуються особливості визначення моменту виникнення права власності на окремі види цінних паперів, зокрема на акції. Увага автора звертається на положення спеціального законодавства України та наявні теоретичні розробки.

Ключові слова: право власності, виникнення права власності, цінні папери.

Резюме

Яремova И. В. Момент возникновения права собственности на ценные бумаги.

В статье исследуются особенности определения момента возникновения права собственности на отдельные виды ценных бумаг, в частности на акции. Внимание автора обращается на положения специального законодательства Украины и существующие теоретические разработки.

Ключевые слова: право собственности, возникновение права собственности, ценные бумаги.

Summary

Iaremova I. Moment of emergence of the property right to securities.

In article features of the moment of emergence of the property right to separate types of securities, in particular, on an action are investigated. The attention of the author is paid to provisions of the special legislation of Ukraine and existing theoretical development.

Key words: property right, property right emergence, securities.

Отримано 5.03.2014